

SOLIQ QARZDORLIKNI BARTARAF ETISH MEXANIZMINI TAKOMILLASHTIRISH MASALALARI

PhD Maxmadustov Jalol

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

ORCID: 0009-0004-6511-7063

makhmadustovjalol@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada soliqlarni undirish mexanizmini takomillashtirish, soliq to'lovchilarga xizmat ko'rsatish va ta'limni yaxshilash, soliq tizimi va tartiblarini soddalashtirish, soliq to'lovchilar va soliq organlari o'rtasida samarali aloqa kanallarini rivojlantirish soliqlarni undirish mexanizmlarini takomillashtirish ko'rib chiqilgan. Bundan tashqari, adolatga bo'lgan ishonch va idrokni shakllantirish va samarali majburlov choralari qo'llash ham muvofiqlikni oshirish, munosabatlarni rivojlantirish tendensiyalarini hamda soliq va yig'imlar bo'yicha soliq qarzdorliklar yuzaga kelishining asosiy sabablarini nazariy va amaliy jihatlar yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: soliq qarzi, boqimanda, kadastr qiymati, shaxsiy kartochna, soliq elementlari, byudjet salohiyati, mahalliy byudjet, mahalliy byudjetlar xarajatlari, sud ijrosi, qarz beruvchi, kreditor, debitor.

ВОПРОСЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ МЕХАНИЗМА ЛИКВИДАЦИИ НАЛОГОВОЙ ЗАДОЛЖЕННОСТИ

PhD Махмудостов Джалол

Ташкентский государственный экономический университет

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы совершенствования механизмов сбора налогов, улучшения обслуживания и просвещения налогоплательщиков, упрощения налоговой системы и процедур, развития эффективных каналов коммуникации между налогоплательщиками и налоговыми органами. Кроме того, рассмотрены теоретические и практические аспекты развития отношений, формирования доверия и восприятия справедливости и применения эффективных мер принуждения, а также тенденции развития отношений, а также основные причины возникновения налоговой задолженности. в налогах и сборах выделены.

Ключевые слова: налоговая задолженность, иждивенец, кадастровая стоимость, личная карточка, элементы налога, бюджетная обеспеченность, местный бюджет, расходы местного бюджета, принудительное исполнение, заимодавец, кредитор, должник.

ISSUES OF IMPROVING THE MECHANISM FOR ELIMINATING TAX ARREARS

PhD **Makhmudostov Jalol**

Tashkent State University of Economics

Abstract. *This article aims to improve the mechanism of tax collection, improve service and education for taxpayers, simplify the tax system and procedures, develop effective communication channels between taxpayers and tax authorities, and improve the mechanisms of tax collection. In addition, the theoretical and practical aspects of the formation of trust and perception of justice and the use of effective coercive measures also increase compliance, the trends in the development of relations, and the main reasons for the occurrence of tax arrears on taxes and fees.*

Keywords: *tax arrears, property, cadastral value, personal card, tax elements, budget capacity, local budget, costs of local budgets, judicial execution, lender, creditor, debtor.*

Kirish.

Davlatimizning hozirgi kundagi tadbirkorlik va kichik biznesni qo'llab quvvatlash hamda ular faoliyatini erkinlashtirish jarayonida turli tekshirishlarni kamaytirish, soliqlar va yig'imlarning ular faoliyatiga ta'sirini kamaytirish, ya'ni mulkchilik shaklidan qat'iy nazar har qanday xo'jalik sub'ekti to'layotgan solig'i unga to'la-to'kis iqtisodiy erkinligini ta'minlashga asos bo'lishiga erishishi bugungi kundagi soliqqa tortish tamoyillarining eng asosiysi ekani hech kimga sir emas. Mustaqillikka erishgan daslabki yillarimizdanoq, qarzdorlikning, ayniqsa, soliq qarzdorlikning o'sishini oldini olishga katta ahamiyat berilmoqda. Qarz beruvchi va qarz oluvchilar, kreditor va debitorlar o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi huquqiy-me'yoriy asoslar yaratildi. Ko'rilyotgan qat'iy chora-tadbirlar tufayli, soliq idoralarining budjetga va budjetdan tashqari maqsadli jamg'armalariga soliq summalarini undirishdagi faolligi muayyan ijobiy natijalar bermokda.

Adabiyotlar sharhi.

Hozirgi davrda O'zbekiston Respublikasi soliq ma'muriyatchiligida joriy etilgan soliqlarni undirish mexanizmini takomillashtirish yo'llari mavzusiga oid qisqacha adabiyotlar sharhini keltiramiz.

Soliq majburiyati - jismoniy shaxs, korporatsiya yoki boshqa yuridik shaxsning davlat oldidagi soliq qarzining umumiy summasi. Daromad solig'i, savdo solig'i va kapital daromad solig'i soliq majburiyatlarining barcha shakllaridir (Jonson, 2022).

Soliq majburiyatining ta'rifi jismoniy yoki yuridik shaxsning davlatga soliq bo'yicha qarzi bo'lgan pul yoki qarz miqdoridir (Jozepson, 2022). Demak, anglashilmoqdaki soliq majburiyatlari soliq to'lashdan bo'yin tovlashga qarab ketmoqda. Ya'ni ushbu tadqiqot doirasida soliq to'lashdan bo'yin tovlash tushunchasini iqtisodiy mohiyatini ochishga harakat qilamiz. Soliq to'lashdan bo'yin tovlash deganda jismoniy yoki yuridik shaxslarning soliq majburiyatlarini qonunga xilof ravishda kamaytirish maqsadida amalga oshirilayotgan keng ko'lamli faoliyat tushuniladi. Soliq majburiyatlari soliq tizimlarining standart va huquqiy jihati bo'lib, soliq to'lashdan bo'yin tovlash firibgarlik yo'li bilan ushbu majburiyatlardan qochish yoki kamaytirishga qaratilgan jinoiy harakatdir.

Soliq to'lashdan bo'yin tovlash tarix davomida hamma joyda keng tarqalgan. "Soliq to'lashdan bo'yin tovlash" atamasi soliqlarning adolatli ulushini to'lashni istamaydiganlar tomonidan keng ko'lamli faoliyatni o'z ichiga oladi (Ovusu va boshq., 2019). Bu soliqlarni kamaytirish maqsadida qonunni buzishga harakatdir. Daromadni kamaytirib ko'rsatish, chegirmalarni ortiqcha ko'rsatish va moliyaviy hujjatlarni manipulyatsiya qilish soliq to'lashdan bo'yin tovlash strategiyasining misolidir (Ozili, 2020). Shunga qaramay, soliq to'lashdan bo'yin tovlash natijasida yo'qotilgan daromad miqdori har qanday mamlakatda katta bo'lishi mumkin.

Ko'pgina soliq to'lashdan bo'yin tovlash bo'yicha tadqiqotlar individual xatti-harakatlarni aniq kontekstda ko'rib chiqadi (Alm va boshq., 2019). Axloqiy, ishonch, munosabat, idrok, niyat, xabardorlik, madaniyat, dindorlik, bilim va ta'lim kabi individual omillarga bog'liq. Shaxsiy daromad solig'i bu xatti-harakatlar ko'rib chiqiladigan eng keng tarqalgan ob'ektiv bo'lib, soliq to'lashdan bo'yin tovlash bo'yicha eng nazariy va empirik ishlar shaxsiy daromad solig'iga qaratilgan (Efeeloo va Dik, 2018). Jismoniy shaxslar o'z daromadlarini kam hisobot berish, chegirmalarni, imtiyozlar yoki kreditlarni ortiqcha ko'rsatish, soliq deklaratsiyasini o'z vaqtida topshirishga e'tibor bermaslik yoki hatto soliq to'lamaslik uchun ayirboshlashda qatnashish orqali daromad solig'ini to'lashdan qochishlari mumkin. Boshqa tomondan, bunday xatti-harakatlar, albatta, turli soliqlarda olinishi mumkin. Ayni paytda, firmalar, masalan, jismoniy shaxslar shaxsiy daromad solig'ida bo'lgani kabi, daromadlarni kam hisobot berishi, chegirmalarni bo'rttirib ko'rsatishi yoki yuridik shaxslarning daromad solig'i bo'yicha soliq deklaratsiyasini taqdim etmasligi mumkin.

Adabiyotda iqtisod bilan bog'liq omillar soliq stavkasi, moliyaviy cheklovlar, daromad darajasi, soliq yuki, korrupsiya, iqtisodiy tuzilma, audit, jarima va ishsizlikdir. Richardson (2016) soliq to'lashdan bo'yin tovlashda iqtisodiy omillarga qaraganda iqtisodiy bo'lmagan omillar ko'proq ta'sir ko'rsatadi. Keyinchalik, korrupsiya va soliq to'lashdan bo'yin tovlash keng tarqalgan muammolar sifatida tavsiflanadi. Korrupsiya - hokimiyat va vakolatli shaxs yoki korporatsiya tomonidan noqonuniy afzalliklarga ega bo'lish yoki hokimiyatni shaxsiy manfaat uchun suiiste'mol qilish maqsadida amalga oshiriladigan insofsiz yoki jinoiy huquqbuzarlikdir (Khelif va Amara, 2019). Nihoyat, ishsizlik ma'lum yoshdan oshgan, haq to'lanadigan ishda yoki mustaqil ish bilan band bo'lmagan, lekin ayni paytda ish qidirayotganlar sifatida aniqlanadi (Tabandeh va Tamadonnejad, 2015). Tadqiqotlarga ko'ra, ishsizlik yashirin iqtisodiyotning asosiy manbai hisoblanadi.

Soliq to'lashdan bo'yin tovlash bo'yicha eng so'nggi o'rganilganlar tomonidan yuqorida qayd etilgan iqtisodiy va noiqtisodiy omillardan tashqari boshqa omillar ham qo'llaniladi. Adabiyotlarni ko'rib chiqish davlat xizmatlarini raqamlashtirish, korporativ ijtimoiy mas'uliyat va ma'lumot tarqatishning ta'siri kabi ba'zi o'zgaruvchilarni taqdim etadi. Birinchidan, butun dunyo bo'ylab hukumatlar so'nggi o'n yilliklarda internet texnologiyasi davlat xizmatlarini soddalashtirishi va ularning samaradorligini oshirishi mumkinligini tushunib, o'z aholisi bilan aloqa qilish uchun internetdan foydalanishda xususiy sektorga ergashdilar (Uyar va boshq., 2021). (Montenegro, 2021). Nihoyat, hushtakboz xususiy, davlat yoki davlat tashkiloti doirasida noqonuniy, axloqsiz, noqonuniy, xavfli, firibgarlik yoki davlat mablag'larini suiiste'mol qiluvchi bilim yoki harakatni oshkor qiladigan kishidir. Hushtakbozlik tizimlarini joriy qilish auditdan o'tish ehtimoliga noaniqlik qo'shish orqali aniqlash imkoniyatini oshiradi (Masslet va boshq., 2019).

Sabine Freizer tomonidan "O'zbekistonda soliq ma'muriyati islohoti va fiskal nazorat" (2006): Ushbu tadqiqotchi tomonidan O'zbekistonda soliq ma'muriyatchiligini isloh qilishning umumiy ko'rinishini beradi va soliq yig'ish mexanizmlarini takomillashtirish muammolari va imkoniyatlarini yoritadi. Muallif soliqlarni undirish jarayonini yaxshilashga soliq to'lovchilarni o'qitish va tushuntirish ishlarini yaxshilash, shaffoflik va mas'uliyatni oshirish, soliq ma'muriyatchiligi tizimini modernizasiya qilish orqali erishish mumkinligini taklif qiladi.

Tahlil va natijalar muhokamasi.

O'zbekiston davlatida amalga oshirilayotgan soliq sohasidagi asosiy islohotlar, soliq qonunchiligidagi o'zgarishlar va soliq ma'muriyatini takomillashtirishga qaratilgan faoliyatlar keng ko'lamda olib borilmoqda. Buning bilan birga, soliq to'lovchilarining qonun bilan belgilangan majburiyatlariga, ya'ni soliq qonunchiligiga muvofiq ravishda o'z vaqtida va to'liq to'lovlarini nazorat qilish mexanizmlari ham takomillashtirilmoqda. O'zbekiston Respublikasida mavjud soliq qonunchiligiga muvofiq, xo'jalik yurituvchi subyektlar belgilangan

soliqni o'z vaqtida byudjetga yoki byudjetdan tashqari jamg'armalarga o'tkazmasa yoki to'lovdan qochsa, natijada byudjet oldida soliq qarzi yuzaga keladi.

O'zbekistonda soliq qarzining yuzaga kelishidagi muammolar va kamchiliklarni hozirgi holatni hamda chet el tajribasini o'rganib, tadqiqot jarayonida shunday xulosa qilinadi: soliq qarzi taqsimoti respublikadagi soliq yukining iqtisodiyotning turli tarmoqlari va subyektlari o'rtasida adolatli taqsimlanmasligidan kelib chiqmoqda. Soliqni to'lashning adolat prinsiplariga asoslangan holda tadbirkorlik faoliyatining barcha turlarini teng va to'liq ravishda soliqqa jalb etishni ta'minlash zarur. Fikrimizcha, agar soliq to'lovchilar o'z majburiyatlarini o'z vaqtida va to'liq bajarsa, qarzlar muammosini hal qilish mumkin bo'ladi.

Agar soliq yuki juda yuqori bo'lsa, bu tadbirkorlik subyektlarining faoliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi va ularning investitsiya faoliyatini cheklab qo'yadi. Natijada, bu holat korxona faoliyatining to'xtashiga yoki yashirin iqtisodiyotga o'tib ketishiga olib kelishi mumkin. Ikkala holatda ham davlat bundan zarar ko'radi, mamlakat bo'yicha ishlab chiqarishning pasayishiga, oxir oqibatda yalpi ichki mahsulotning qisqarishi, soliqlar orqali kelib tushadigan daromad manbaining torayishiga olib keladi.

Jahon amaliyotining ko'rsatishicha, oxirgi yillarda iqtisodiyotda soliqlarning umumiy stavkaci pasayish tendensiyasiga ega. 2017-yilda mazkur ko'rsatkich 44,8 % ni tashkil etgan bo'lsa, 2023-yilning ma'lumotlariga ko'ra 40,5 % ga teng bo'lib, 4,3 foizli punktga pasaygan. jumladan, Osiyo va Tinch okeani mintaqacida ushbu ko'rsatkich deyarli o'zgarmagan bo'lsa, Afrika qit'asi davlatlarida 10,3 foizli punktga (57,4 %dan 47,1 %ga), markaziy Osiyo va Sharqiy Evropa mamlakatlarida 7,9 foizli punktga (41,3 %dan 33,4 %ga), Evropa Ittifoqi va Evropa erkin savdo uyushmasiga a'zo davlatlarda 3,0 foizli punktga (42,6 %dan 39,6 %ga), janubiy Amerika mamlakatlarida 1,2 foizli punktga (53,5 %dan 52,6 %ga), Shimoliy Amerika davlatlarida 3,1 foizli punktga (42,0 %dan 38,9 %ga) pasaygan (Тошматов, 2019).

Ushbu soliq turini 2018-yilda respublikamizdagi 10 mingga yaqin yuridik shaxslar to'laydilar. Albatta bu katta ko'rsatkich emas, biroq 2020-2023-yillarda budjetdagi umumiy boqimandaning 35-37%ni hamda davlat budjetiga soliqlar bo'yicha tushumlarning 22-25%ni shu soliq turi tashkil etgan. QQS bo'yicha soliq yukini kamaytirib, soliq qarzdorligining kelib chiqmasligini yoki qisqartirilishini ta'minlash maqsadida, budjet daromadlaridagi yo'qotishlarni hisobga olgan holda iqtisodiyot fanlari doktori, professor Sh.A.Toshmatov tomonidan ko'p omilli korrelyatsion-regression tahlil amalga oshirilgan¹.

Soliq stavkasini qancha qilib belgilanishi bo'yicha respublikamiz olimlari o'rtasida ko'plab tortishuvlar mavjud. Ayrim olimlar stavkani 18% qilib belgilashni taklif qilsa, ayrimlari 15-17% qilib belgilanishi tarafdori. Biz soliq stavkasini pasaytirish zarurligini ko'ramiz, lekin uning aniq miqdorini belgilashda xorijiy davlatlar tajribasini ham hisobga olishni ma'qul deb hisoblaymiz.

Dunyoning 160 dan ortiq mamlakatlarda QQS joriy etilgan. Ularning aksariyatida stavkalar eng maqbul 15 foiz – 20 foiz darajasida belgilanadi (QQS stavkasiga 17,5 foizga to'g'ri keladi). Agar soliq stavkasi oshirilsa—biznesning xufyona shakli ortadi, aksincha stavka pasaytirilsa — budjet daromadlariga tushumlar kamayadi². Fikrimizcha, QQS bo'yicha asosiy stavkani 2-5%ga kamaytirib, QQSdan boqimanda qarzdorligi oshib borayotgan sohalar bo'yicha tabaqalashgan stavkalar joriy etilishi maqsadga muvofiq bo'ladi. Bizning fikrimizcha, agar soliq solishning adolatlilik prinsipi asosida yondashilsa, hozirgi kunda soliq siyosati konsepsiyasi soddalashtirilgan va umumbelgilangan tizimda soliq to'laydigan xo'jalik sub'ektlari o'rtasidagi soliq yukining darajasidagi farqni tenglashtirish tendensiyasi mavjud. Shu bois, ishchi kuchini ko'p talab qiladigan yirik soliq to'lovchilarga nisbatan to'lovlar miqdorini kamaytirish, ularning xarajatlarini qisqartirish orqali, ya'ni ishlab chiqariladigan mahsulot yoki taqdim etiladigan xizmatlarning narxini pasaytirish orqali, faoliyatlarini jadallashtirishga yordam berishi mumkin, bu esa qarzlarni kelib chiqishini oldini olish maqsadida muhimdir.

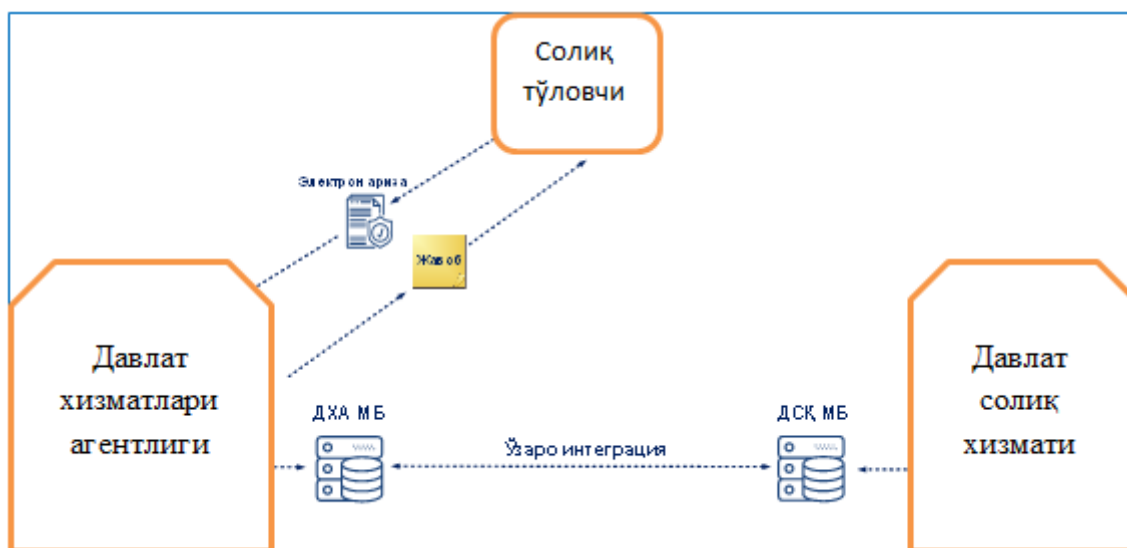
¹ Ўзбекистон Республикаси СҚ маълумотлари ва проф. Ш.А.Тошматовнинг докторлик диссертациясидаги маълумотлари асосида тайёрланди.

² Интернет манбаси. <https://www.kommersant.ru/doc/2945195>

So'nggi yillarda miqdori ortib borayotgan yuridik shaxslar, ayniqsa davlat ulushi 50 foizdan oshgan korxonalar, budjetdan tashqari maqsadli jamg'armalar, ya'ni pensiya jamg'armasi kabi, ijtimoiy to'lovlar bo'yicha qarzдорlikning ortishiga sabab bo'layotgan omil sifatida YAIT yukining yuqoriligini ko'rsatish mumkin. Bizning fikrimizcha, yuridik shaxslar zimmasida og'ir yuk bo'layotgan ijtimoiy soliq yukini boshqa xo'jalik yurituvchi sub'ektlar bilan bir xil darajada ushlab turish maqsadga muvofiqdir.

Soliq majburiyatlarini o'z vaqtida bajarish, soliq qarzini oldini olish va to'lovchilarda to'lov intizomini yanada mustahkamlash, shuningdek intizomli soliq to'lovchilarni rag'batlantirish maqsadida penya miqdorlarini ilg'or xorijiy mamlakatlar tajribasidan kelib chiqib to'g'ridan-to'g'ri makaziy bankning mamlakatda inflyatsiya darajasini hisobga olgan holda belgilagan qayta moliyalashtirish stavkasidan kelib chiqish va mazkur mexanizmning ta'sirini oshirgan holda birxillashtirish zarur deb hisoblaymiz. Bundan tashqari, korxonalar hisobot davrida yirik miqdorda tovaraylanma amalga oshiradi hamda belgilangan tartibda hisobot topshiradi, lekin to'lov muddati kelgandan so'ng faoliyatini to'xtatib qo'yish orqali hisoblangan soliqlarni to'lamasligi oqibatida soliq qarzi yuzaga keladi. Ularning balansida mol-mulki mavjud emas, debitorlari to'g'risida ma'lumot taqdim etmagan yoki debitori mavjud emasligi to'g'risida ma'lumot taqdim etgan.

Soliq qarzдорligini to'lashdan qochish bilan bog'liq yana bir muhim jihat sifatida, O'zbekiston Respublikasi Soliq qo'mitasi davlat xizmatlari agentligi bilan birgalikda korxonalarni bir hududdan ikkinchisiga ko'chirishni tartibga soluvchi tizimni joriy etish rejalashtirilgan. Bu jarayonda, agar korxonalar ko'chish niyatini bildirsa, davlat xizmatlari agentligi Soliq qo'mitasining xulosasini olgandan so'ng ko'chishga ruxsat berish tartibi o'rnatilgan.

1-rasm. Tadbirkorlik sub'yektining davlat xizmatlari agentliga boshqa hududga o'tishi sxemasi³

Agar tadbirkorlik sub'ekti soliq qarzдорligi mavjud bo'lsa yoki davlat soliq xizmatiga hisobot taqdim etmasa, davlat xizmatlari agentligi boshqa hududga o'tishiga ruxsat bermasligi haqida onlayn tarzda javob berishi mumkin. Shu sababli, majburiy undiruvdan qochish maqsadida hududdan hududga ko'chib yuradi. Xususan, 306 ta bunday korxonalarning faoliyati tahlil qilinganda, boshqa hududga ko'chish vaqtida 38,6 mlrd.so'm soliq qarzдорligi mavjud bo'lsa, ko'chishdan so'ng 83,7 mlrd.so'mni tashkil etib, 45,1 mlrd.so'm, shu jumladan, umuman

³ Қонун ҳужжатларига мувофиқ амалдаги рўйхатдан ўтказиш схема асосида муаллиф томонидан тайёрланди.

soliq qarzi bo'lmagan holda, boshqa hududga ko'chgandan so'ng 114 tasida 14,4 mlrd .so'm qarzdorlik vujudga kelgan⁴.

Tadqiqot davomida davlat soliq xizmatlari tomonidan soliq qarzdorligini undirish jarayonidagi mavjud yo'nalishlar o'rganilganda, soliq to'lovchilar tomonidan budjetga va davlat maqsadli jamg'armalariga soliq to'lash uchun to'lov topshiriqnomasi xizmat ko'rsatayotgan bankka taqdim etilmasligi uchun javobgarlik aniq belgilanganidan so'ng, inkasso talabnomalari orqali majburiy undirish dinamikasining sezilarli darajada kamayganligi kuzatiladi. Biroq, qo'yilgan inkasso topshiriqnomalariga nisbatan undirilmaslik darajasi esa ortib bormoqda.

Taklif etilayotgan mexanizm bo'yicha markaziy bank bilan hamkorlikda ishlar olib borilib, DSXO tomonidan inkasso to'lov topshiriqnomacini onlayn rejimda to'g'ridan-to'g'ri hududiy bank muassasasiga jo'natilishi bo'yicha yangi tizim joriy etilishi ta'minlangani holda, ortiqsha vaqt sarfi hamda noqulayliklarga echim topiladi. Bank kuni oxirigacha inkasso to'lov topshiriqnomasini yuborish imkoniyati yaratiladi. Soliq to'lovchilar tomonidan qonun hujjatlari asosida belgilangan soliq majburiyatlarini o'z vaqtida bajarmaganligi va soliq qarzi mavjud bo'lgani holda hisob raqamlaridagi pul mablag'larini boshqa maqsadlarga chiqarilishini bartaraf etish uchun davlat soliq xizmati organlari ularning bankdagi hisob raqamlariga inkasso topshiriqnomasini o'z vaqtida yuborib, soliq qarzi hosil bo'lmasligiga xizmat qiladi.

2-rasm. DSXOning inkasso topshiriqnomasini yuborish bo'yicha taklif etilayotgan mexanizmi⁵

Bu holat o'z navbatida O'zbekiston Respublikasi Adliya Vazirligining 2012-yil 15-martdagi 2342-sonli bilan qayd etilgan "Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning bank hisobvaraqlaridan pul mablag'larini hisobdan chiqarish tartibi to'g'risida"gi yo'riqnoma 1-ilovaci keltirilgan⁶ tatbiq etilmaydigan xo'jalik yurituvchi sub'ektlarining hisobvaraqlari orqali pul mablag'lari aylanishi hisobiga qo'yilgan inkasso talabnomalarni ijrosiz qolishiga olib keladi.

masalan, kliring transaksiyalar (operasiyalar), ya'ni kliring (hisob) registrari — bitimlar tuzish va bitimlar bo'yicha majburiyatlarni bajarishga mo'ljallangan pul mablag'lari qoldiqlari to'g'risida ma'lumotlarni hisobga olish, shuningdek, kliring ishtirokchilarining bitimlar bo'yicha majburiyatlari va talablari hisobini yuritishda foydalaniladigan hisob-kitob-kliring palatasining ichki elektron hisob registrari⁷. Kliring – birja a'zolari va ularning mijozlarining o'zaro majburiyatlarini belgilash, aniqlashtirish va hisobga olishga doir operasiyalar majmuasi, shuningdek, Tovar-xom ashyo birjalarida hisob-kitob-kliring operasiyalarini o'tkazish

⁴ Муаллиф томонидан Ўзбекистон Республикаси Солиқ қўмитаси маълумотлари асосида тайёрланган.

⁵ Муаллиф томонидан Ўзбекистон Республикаси Солиқ қўмитаси маълумотлари асосида тайёрланган.

⁶ Ўзбекистон Республикаси Адлия Вазирлигининг 2012 йил 15 мартдаги 2342-сонли билан қайд этилган "Хўжалик юритувчи субъектларнинг банк ҳисобварақларидан пул маблағларини ҳисобдан чиқариш тартиби тўғрисида"ги йўриқнома

⁷ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2018 йил 17 январдаги 33-сон қарорига 1-илова "Товар-хон ашё биржаларида ҳисоб-китоб-клиринг операцияларини ўтказиш қоидалари" 1-банди.

qoidalari va birja savdosi qoidalari muvofiq ular o'rtasida amalga oshiriladigan o'zaro hisob-kitoblar – kliring hisoblanadi⁸.

Soliqlarni o'tkazishga doir to'lov topshiriqnomalarining, shuningdek soliqlarni undirish to'g'risidagi inkasso topshiriqnomalarining banklar tomonidan bajarilishi oxirgi yillarda nazoratsiz qoldirilmoqda.

markaziy bankdan olingan ma'lumotlariga ko'ra 2019-yilning 7 oyida xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning maxsus hisob raqamlari (22226) orqali pul aylanmalari amalga oshirib, soliq to'lashdan qochayotgan, ya'ni soliq qarzdorligi mavjud bo'la turib boshqa yo'nalishlarga pul mablag'larini yo'naltirilgan 38 ta korxonani faoliyati o'rganilganda, ularning 2019-yil 1-avgust holatiga 27,1 mlrd.so'm soliq qarzdorligi mavjud bo'lgani holda maxsus hisob raqamlariga 116,8 mlrd.so'm kelib tushib, 58.7 mlrd.so'm chiqib ketganligi aniqlandi (1-jadval).

1-jadval

**Adliya vazirligidan 2012-yil 15-martda 2342-son bilan ro'yxatdan
o'tkazilgan Yo'riqnama ijrosi bo'yicha tahlil⁹**

Hudud nomi	Boshqa maqsadlarga o'tkazilgan summa (ming.so'm)	DSXO inkasso topshiriqnomasi summasi (ming.so'm)	Bankka nisbatan hisoblangan ustama summasi (ming.so'm)
Qoraqalpog'iston R.	2 108 257,6	8 411 138,2	327 464,8
Andijon vil.	4 577 843,1	3 818 242,6	747 727
Buxoro vil.	675 897,5	6 405 442,4	843 640,1
Jizzax vil.	1 303 801,0	1 933 269,2	311 362,2
Kashkadaryo vil.	3 014 268	2 605 695,1	165 830
Navoiy vil.	2 161 726,7	1 888 318,9	174 278,6
Namangan vil.	1479186	1 654 501,6	865 979,2
Samarkand vil.	703 615,3	597 154,8	445 587,9
Surxondaryo vil.	2 683 998,4	5 608 693,2	933 838,7
Sirdaryo vil.	1 808 833,8	6 367 477,5	523 950
Toshkent vil.	2 657 054,4	1 271 001,1	352 099,2
Farg'ona vil.	4 050 820,1	4 178 514,6	2 170 818,8
Xorazm vil.	406 512,1	274 950,9	292 445,6
Toshkent sh.	8 236 808,7	8 270 356,7	144 729,324
JAMI	35 868 622,8	53 284 756,83	8 299 751,42

Shu o'rinda, soliq to'lovchining hisobvaraqidagi pul mablag'lari mavjud bo'lmasa yoki ular soliq to'lash uchun to'lov topshiriqnomasi yoki tegishli vakolatli organ tomonidan belgilangan budjetga yoki davlat maqsadli jamg'armasiga undirish to'g'risidagi inkasso topshiriqnomasi uchun etarli bo'lmasa, bunday topshiriqnomalar mazkur hisobvaraqa pul mablag'lari kelishi bilan, har bir kelib tushgan mablag'dan keyin belgilangan navbat tartibida, qonun hujjatlarida belgilangan muddatda bajarilmagan bo'lib, bankning aybi bilan soliq to'lovchining soliq summasini o'tkazish topshiriqnomasi, tegishli vakolatli organ tomonidan undirish to'g'risidagi inkasso topshiriqnomasi bajarilmasa (bajarilishi kechiktirilsa), banklarning mas'uliyatini yana kuchaytirish zarurligi paydo bo'ladi.

Bundan tashqari, soliq to'lovchilarining soliq qonunchiligida belgilangan majburiyatlarini o'z vaqtida va to'liq bajarishlari soliq organlarining soliq ma'muriyatini, shuningdek, to'lov intizomini mustahkamlashga qaratilgan vazifalarni amalga oshirishda muhimdir. Buning uchun birinchi navbatda, yuridik shaxslar tomonidan soliq hisobotlari qabul qilinganini hisobga olgan holda, xizmat ko'rsatuvchi tijorat banklari tomonidan soliq to'lovchilariga tegishli bo'lgan soliq to'lovlari bo'yicha to'lov topshiriqnomasi taqdim etilishi zarur. Ikkinchidan, bosqichma-

⁸ Интернет манбаси. <http://broker.uzex.uz/files/uploads/биржа-савдолари-оидал...дан-кучга-киради.pdf>

⁹ Муаллиф томонидан Солиқ қўмитаси маълумотлари асосида тайёрланди.

bosqich soliq to'lovchilarining soliq hisobotlarini soliq organlarida mavjud ichki va tashqi ma'lumotlar asosida tayyorlash tizimini joriy etish zarurligini ta'kidlaymiz.

Soliq qarzlarning yuzaga kelishining asosiy sabablari qatoriga korxonaning debitorlik va kreditortik qarzlari kiradi. Soliq qarzlarning ko'payishi korxona faoliyatiga jiddiy tahdid solishi va to'lov qobiliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Ayniqsa, muddati o'tgan qarzlarning ko'payishi sotilgan mahsulotlar, bajarilgan ishlar va ko'rsatilgan xizmatlar bo'yicha o'zaro hisob-kitoblarga ta'sir o'tkazmay, balki makro darajada, ya'ni mamlakat iqtisodiy barqarorligiga zarar yetkazuvchi omil bo'lishi ham xavflidir. Shuning uchun, hozirgi kunda soliq qarzlarni keskin kamaytirish, xususan, yuqorida qayd etilgan makro darajadagi debitorlik va kreditortik qarzlarning summasini qisqartirish orqali soliq qarzlarni kamaytirish maqsadida ko'plab amaliy choralar ishlab chiqilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1995-yil 12-maydagi Farmoniga muvofiq, ustav kapitalida davlat ulushi 50 foiz yoki undan ortiq bo'lgan tijorat subyektlari iste'molchilar va buyurtmachilarga, agar ular tomonidan taqdim etiladigan ishlar yoki xizmatlar qiymatining kamida 15 foizini oldindan to'lamasa, mahsulot jo'natish, ishlarni bajarish va xizmat ko'rsatish taqiqlangan. Ushbu Farmondagi ayrim talablar O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 14-sentabridagi Farmoni (Фармон, 2021) bilan Iqtisodiy taraqqiyot va kambag'allikni qisqartirish vazirligi hamda monopoliyaga qarshi kurashish qo'mitasining takliflariga asosan 2021-yil 1-dekabrda quyidagilar bekor qilingan:

- tijorat banklariga etkazib berilgan mahsulotlar (bajarilgan ishlar va ko'rsatilgan xizmatlar) uchun to'lovlarni uchinchi shaxslar hisobidan qabul qilishga taqiqlovchi me'yorlar mavjud;

- davlat ulushi 50 foiz yoki undan yuqori bo'lgan tijorat sub'ektlarining mahsulotlarni etkazib berish (ishlarni bajarish, xizmatlarni ko'rsatish) bo'yicha shartnomalarida majburiy ravishda oldindan to'lov belgilanishi talab etiladi;

- qishloq xo'jaligi va chorvachilik mahsulotlarini yetishtiruvchi tashkilotlar o'rtasida tuziladigan shartnomalarda ham majburiy avans belgilanishi lozim. Oldingi tahrirdagi farmon talablariga binoan, korxonalar va tashkilotlarning moliyaviy ahvolini mustahkamlash, etkazib berilgan mahsulotlar, bajarilgan ishlar va ko'rsatilgan xizmatlar uchun iste'molchilarning o'z vaqtida hisob-kitob qilishlarini ta'minlash, xalq xo'jaligida to'lov intizomining yaxshilanishi uchun rahbarlarning mas'uliyatini oshirish maqsadida, barcha mulkchilik shakllaridagi tijorat sub'ektlari iste'molchilarga va buyurtmachilarga tatbiq etilishi zarur.

Bu esa ular o'rtasidagi debitorlik va kreditorlik qarzlarni kamaytirish orqali soliq qarzini qisqartirishga ijobiy ta'sir ko'rsatishi kutilmoqda.

Soliqlarni tartibga solish va soliqni nazorat qilishning tashqi ucullarini joriy qilish O'zbekistonda soliq ma'muriyatchiligini takomillashtirishga olib keladi. Chet el davlatlarida soliq islohotlarining asosiy yo'nalishlarini tahlil qilish, soliq ma'muriyatining hamkorlik modelini shakllantirish jarayonlarini va elementlarini aniqlash imkonini berdi. Amaliy jihatdan soliq qarzining paydo bo'lishining quyidagi sabablari aniqlanishi mumkin. Ya'ni,

- soliq to'lashdan qochish;

- buyurtma beruvchi korxonalar tomonidan mahsulotlar (ish, xizmat) uchun mablag'ning belgilangan vaqtda to'lanmasligi;

- davlat buyurtmasi asosida ish bajaradigan korxonalarga davlat tomonidan to'lovlarning o'z vaqtida amalga oshirilmasligi;

- mahsulotlarni (ish, xizmat) realizatsiya qilishda yuzaga keladigan muammolar natijasida korxonalarning moliyaviy holatining turli ob'ektiv va sub'ektiv sabablarga, jumladan, soliq yukining yuqoriligi sababli og'irlashishi, inqirozga uchrashi va boshqa holatlarning ro'y berishi;

- soliq yukidagi tengsizlikni, shuningdek, soliq qarzlarni bartaraf etish maqsadida soliqni to'lash jarayonida barcha tadbirkorlik sub'ektlariga teng imkoniyatlar yaratilmaganligi;

- soliqqa tortish tizimini har kim uchun bir xil qilib belgilash, shuningdek, amaldagi soliq turlarini birlashtirish, soddalashtirish va stavkalarni yana pasaytirishni talab qiladi.

Bundan tashqari, nazariy nuqtai nazardan turli mulkchilik shaklidagi korxonalarda soliqdan qarzlar paydo bo'lishining quyidagi omillar ta'sirida yuzaga kelishini asoslash mumkin:

- o'zaro moliyaviy-xo'jalik munosabatlarida turli mulkchilik shaklidagi korxonalar tomonidan to'lov tizimiga rioya qilmasslik va buning natijasida debitorlik va kreditorlik qarzlarining ortishi;
- moliyaviy-xo'jalik faoliyatini noto'g'ri rejalashtirish, ya'ni rejalashtirilgan faoliyatni noto'g'ri boshqarish;
- turli mulkchilik shaklidagi korxonalarning mahsulotlariga (xizmatlariga, bajariladigan ishlariga) talabning keskin o'zgarishi;
- ishlab chiqarilgan mahsulotlar (xizmat, ish) sifatining buyurtmachining yoki bozor talabiga mos kelmasligi.

Hozirgi kunda belgilangan muddatlarda to'lanmagan soliq va majburiy to'lovlarni undirish jarayonida quyidagi omillar muhim ahamiyatga ega:

- to'lanmagan soliqlar va boshqa byudjetga majburiy to'lovlar summasiga penya hisoblash;
- soliq qarzini soliq to'lovchi tomonidan qarzдорlikni tan olgan holda, uning mulki hisobidan davlat soliq xizmati organi tomonidan undirish.

Soliq qarzining o'z vaqtida to'lanishiga ta'sir ko'rsatadigan omillardan yana biri, asosiy qarzдорlik summalarining monitoringidagi vazirliklar ulushining ahamiyatidir.

O'zbekiston Respublikasining Soliq kodeksida o'z aksini topgan muallifni takliflarini Rossiya va boshqa xorijiy davlatlar tajribalar bilan har bir mexanizmi yoritilgan holda asoslash maqsadga muvofiq bo'ladi.

Xususan, belgilangan muddatlarda to'lanmagan soliqlar uchun hisoblanadigan penya miqdorini, mamlakatdagi mavjud inflyatsiya darajasini hisobga olgan holda, soliqlarning rag'batlantiruvchi funksiyasi doirasida va Markaziy bankning qayta moliyalashtirish stavkasidan kelib chiqib belgilash kerak. Bu, soliq qonunchiligida ko'rsatilgan to'lovlarni soliq to'lovchilardan davlat foydasiga o'z vaqtida amalga oshirilishini rag'batlantirishga yordam beradi. Markaziy bankning qayta moliyalashtirish stavkasining o'zgarishi, pasayishi yoki ortishi esa, ta'sir chora-tadbirlarini kamaytirishi yoki oshirishi, natijada soliq tizimining zaiflashishiga olib kelishi mumkin.

Yuridik shaxs yoki yakka tartibdagi tadbirkor uchun soliqni undirish, soliq organi rahbari (yoki uning o'rinbosari) qaroriga asosan amalga oshiriladi. Bu qaror qog'oz yoki elektron shaklda qabul qilinganidan keyin uch kun ichida sud ijrochisiga yuborilishi kerak, bu esa qarzдор soliq to'lovchilarni soliq qarzдорligini tan olgan taqdirda ortiqcha mablag' va vaqt sarfidan qutqaradi. Nizoli bo'lmagan soliq qarzдорligini sud tartibida undirish amaliyoti esa barqaror ravishda davom ettirilishi va faqat muammoli mablag'lar uchun da'vo qilinishi adolatli soliqqa tortish tamoyiliga muvofiqdir. Ushbu chora-tadbirlar soliq ma'muriyatini rivojlantirishga yordam berish bilan birga, davlat tomonidan qo'shimcha xarajatlar qilinishini talab qiladi. Kelajakda soliq organlari tomonidan amalga oshiriladigan soliq nazorati bo'yicha turli chora-tadbirlar moliyaviy xarajatlar va vaqt sarfini kamaytirishga imkon yaratadi. Ushbu tadbirlar soliq qarzini to'liq yo'qotishga olib kelmasligi mumkin, ammo hukumatning soliq qarzдорligini tartibga solish mexanizmini shakllantirish bo'yicha amalga oshirayotgan harakatlari soliq majburiyati bo'yicha qarzдорlik darajasini kamaytirishga yordam beradi.

Soliq qarzlarini yig'ish jarayonini avtomatlashtirish orqali, bu tizim yordamida soliq to'lovchilarga telefon kanallari orqali soliq qarzlarini bo'yicha eslatmalar yuborish mumkin. Bu esa to'lovlarni o'z vaqtida, to'liq va tezkor ravishda amalga oshirish imkonini yaratadi. Soliq xizmati organlari tomonidan asosiy hisob raqamga qo'yilgan inkasso topshiriqnomasi bir oy muddatda to'liq bajarilmagan taqdirda, xo'jalik yurituvchi sub'ektning barcha hisobraqamlariga qaratilishini belgilab qo'yish tartibini joriy etilishi soliq to'lashdan qochishni oldi olinadi. Agar xo'jalik yurituvchi sub'ektlar o'z taqdim etgan hisobotlariga muvofiq soliq qarzi paydo bo'lgan

bo'lsa, soliq to'lovchiga qarzni to'lash uchun ogohlantirish xatini yuborish shart emas. Shuningdek, soliq qarzini undirish maqsadida iqtisodiy sudga ariza yoki da'vo kiritilishi talab qilinmaydi.

Buning uchun davlat soliq xizmatining vakili tomonidan qabul qilingan qaror, soliq qarzini qarzdorning mulkidan undirish, ya'ni uning tovar-moddiy boyliklarini hisobotga olish uchun asos bo'lishi kerak. Faqat o'rtada nizolar yuzaga kelgandagina sud orqali hal qilinishi kerak bo'ladi. Iqtisodiy sudga da'vo ariza bilan chiqilganda, sud odatda faqatgina undiruvni soliq to'lovchining mol-mulkiga qaratish to'g'risida qaror chiqarish bilan cheklanadi (faqat shu uchun davlat boji hisoblanadi). Iqtisodiy sud tomonidan berilgan qaror, soliq to'lovchining mulkidan undirishdan tashqari, uning keyingi moliya-xo'jalik faoliyatini tiklash, ishlab chiqarishni saqlab qolish va xo'jalik yurituvchi sub'ektni bunday ahvolga olib kelgan shaxslarga qarshi ta'sir choralari ko'rish maqsadida ham xizmat qiladi. Natijada, soliq qarzini undirish bilan bog'liq muddatning qisqarishiga olib keladi. Soliq kodeksi 114-moddasiga muvofiq soliq organi qarzdor mol-mulkini xatlab, keyin ijroga yuboradi. Ijro organlari ijro harakatini amalga oshirishda qayta xatlov o'tkazadi.

Ijro organi tomonidan qarzdor mol-mulki qayta xatlanishi, ijro muddati cho'zilishiga va soliq qarzini undirish samaradorligi pasayishiga olib keladi. Shu sababli, ijro organi qayta xatlov o'tkazmasdan, soliq organi xatlovi asosida ijro harakatini keyingi bosqichini davom ettirsa maqsadga muvofiq bo'lar edi.

Xulosa va takliflar.

QQS solig'i va foyda solig'i soliq to'lovchilari) o'tgan yil yakunlari bo'yicha yillik aylanmasi kalendar yili mobaynida ko'rsatilgan aylanmadan oshmagan korxonalar, yer qa'ridan foydalanuvchilar va aksiz osti mahsulotlarini ishlab chiqaruvchilar, shuningdek soliq qonunchiligini buzilishining yuqori xavf darajasiga kiritilgan soliq to'lovchilar bo'lsa olti oy muddatgacha yuzaga kelgan soliq qarzdorligi summasi miqdorida bo'lib-bo'lib to'lash imkoniyatini berish lozim.

Adabiyotlar/ Jumepamypa/ Reference:

Efeeloo, N., & Dick, N. (2018). *An Empirical Review of the Determinants of Tax Evasion in Nigeria: Emphasis on the Informal Sector Operators in Port Harcourt Metropolis*. *Journal of Accounting and Financial Management*, 4(3), 1–10. <https://d1wqtxts1xzle7.cloudfront.net/63209917>.

Johnson Janet Berry (2022) *Tax Liability: Definition, Calculation, and Example*. The investopedia team. October 26, <https://www.investopedia.com/terms/t/taxliability.asp>.

Josephson Amelia (2022) *The Ultimate Guide to Tax Liability*. November 16,. <https://smartasset.com/taxes/tax-liability>.

Masclat, D., Montmarquette, C., & Viennot-Briot, N. (2019). *Can whistleblower programs reduce tax evasion? Experimental evidence*. *Journal of Behavioral and Experimental Economics*, 83, 101459. <https://doi.org/10.1016/j.socec.2019.101459>.

Owusu, G. M. Y., Bekoe, R. A., Anokye, F. K., & Anyetei, L. (2019). *What Factors Influence the Intentions of Individuals to Engage in Tax Evasion? Evidence from Ghana*. *International Journal of Public Administration*, 43(13), 1143–1155. <https://doi.org/10.1080/01900692.2019.1665686>.

Ozili, P. K. (2020). *Tax evasion and financial instability*. *Journal of Financial Crime*, 27(2), 531–539. <https://doi.org/10.1108/jfc-04-2019-0051>.

Richardson, G. (2016). *The Determinants of Tax Evasion: A Cross-Country Study*. *Financial Crimes: Psychological, Technological, and Ethical Issues*, 33–57. https://doi.org/10.1007/978-3-319-32419-7_2.

Sabine Freizer tomonidan "O'zbekistonda soliq ma'muriyati islohoti va fiskal nazorat": <https://documents1.worldbank.org/curated/en/542691624154434845/text/Uzbekistan-Tax-Administration-Reform-Project.txt>.

Uyar, A., Nimer, K., Kuzey, C., Shahbaz, M., & Schneider, F. (2021). Can e-government initiatives alleviate tax evasion? The moderation effect of ICT. *Technological Forecasting and Social Change*, 166, 120597. <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2021.120597>.

Тошматов Ш. (2019) “Давлат бюджети даромадларини шакллантиришда янги солиқ концепциясининг таъсири: натижалар ва ўрта муддатли истиқболлар”, Республика илмий-амалий конференция номи . ДСҚ МОМ. Т. 6-бет.

Фармон (2021) Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Шартномавий муносабатларни тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги 2021 йил 14 сентябридаги ПФ-6313-сонли Фармони 1-банди.